

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/49-55>

Eldar Cəfərov

Bakı Dövlət Universiteti
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
eldarjafarov@bsu.edu.az

Fidan Əlili

Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
fidan.alili@bsu.edu.az

BEYNƏLXALQ VƏ QLOBAL TƏHLÜKƏSİZLİYƏ YENİ BAXIŞLAR

Xülasə

Həyatın demək olar ki, hər mərhələsində qarşılaşdığımız təhlükəsizlik anlayışının zaman, məkan və insan kontekstindən asılı olmayan bir tərfi yoxdur. Buna görə də təhlükəsizliyi başa düşmək üçün ilk addım onu obyektiv deyil, törəmə anlayış kimi qəbul etməkdir. Həqiqətən də, dünya siyasətinin fəaliyyətinə dair müxtəlif nəzəriyyə və yanaşmalar təhlükəsizliklə bağlı baxış və siyasətlərə dərin təsir edir. Ümumiyyətlə, hər bir nəzəriyyənin anlamaq səyi təhlükəsizliklə bağlı dörd fərziyyəni əhatə edir: təmin edilməli olan obyekt-aktorlar, ehtiyat tədbirləri tələb edən təhdidlər, təhlükəsizliyi təmin edən obyekt-aktorlar və təhlükəsizliyin necə təmin ediləcəyi ilə bağlı siyasətlər. Başqa sözlə, hər mənə-tərif anlamaq cəhdi aşağıdakı suallara – bilərəkdən və ya bilməyərəkdən cavab verməkdən ibarətdir. Kim, hansı təhlükəsizlik təhlükə altındadır? Təhlükəsizliyi kim, nə təmin edir? Təhlükəsizlik kimə, nəyə qarşı təmin edilir? Təhlükəsizlik necə təmin edilir?

Məqalədə təhlükəsizliyi anlamaq və müəyyən etmək söylərindəki tarixi dəyişikliklər təqdim edildikdən sonra təhlükəsizliklə bağlı yeni anlayışlar təqdim edilir, daha sonra müxtəlif nəzəri yanaşmaların təhlükəsizlik anlayışları sxematik şəkildə təhlil edilir. Tədqiqat daha sonra dominant nəzəri qanunauyğunluqlar xaricində təhlükəsizliyin yenidən nəzərdən keçirilməsi imkanlarını müzakirə edir. Bu məqalə qloballaşmanın getdikcə artdığı bir dövrdə, pessimist və nikbin yanaşmaları ilə səciyyələnən bu iki fərqli düşüncə məktəbinin fərqli yanaşmalarını vurğulayaraq, bu mübahisəyə diqqət yetirir. Amma bunu etməzdən əvvəl “təhlükəsizlik” dedikdə nə nəzərdə tutulduğu barədə düşünmək və milli təhlükəsizliklə qlobal təhlükəsizlik arasında əlaqəni araşdırmaq lazımdır.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, müasir nəzəriyyələrdə təhlükəsizlik, feminizm, konstruktivizm, poststrukturalist

Eldar Jafarov

Baku State University
Doctor of Philosophy in Political Science
eldarjafarov@bsu.edu.az

Fidan Alili

Baku State University
master student
fidan.alili@bsu.edu.az

New Visions on International and Global Security

Abstract

The concept of security, which we encounter at almost every stage of life, has no definition independent of time, space and human context. Therefore, the first step to understanding security is to consider it as a derivative concept rather than an objective one. Indeed, different theories and

approaches to the functioning of world politics profoundly influence security views and policies. In general, each theory attempts to understand four assumptions about security: objects-actors to be secured, threats that require precautions, objects-actors that provide security, and policies about how to ensure security. In other words, every attempt to understand meaning involves answering the following questions – knowingly or unknowingly. Who and what security is at risk? Who and what provides security? Security is provided to whom and against what? How is security ensured?

After presenting historical changes in efforts to understand and define security, the article presents new concepts of security, and then schematically analyzes security concepts from different theoretical approaches. The study then discusses the possibilities of rethinking security outside of dominant theoretical paradigms. This article focuses on this debate, highlighting the different approaches of these two different schools of thought, characterized by their pessimistic and optimistic approaches, in an era of increasing globalization. But before doing so, it is necessary to think about what is meant by "security" and examine the relationship between national security and global security.

Keywords: *security, security in modern theories, feminism, constructivism, poststructuralist*

Giriş

Beynəlxalq siyasət tələbələri nəzərə alın biləcək bəzi fundamental suallarla maraqlanırlar. Bunlardan ən mühümü, yaşadığımız dünyada beynəlxalq təhlükəsizliyin mümkün olub-olmamasıdır. Müharibənin səbəbləri haqqında bir mübahisə mövzu ilə bağlı intellektual tarix boyu aparılmışdır. Bəzi yazıçıların, xüsusən də tarixçilərin fikrincə, hər bir misalda müharibələrin səbəbləri özünəməxsusdur. Digər müəlliflər daha geniş, daha ümumiləşdirilmiş izahın mümkün olduğuna inanırlar. Məsələn, bəzi analitiklər müharibənin səbəbini insan təbiətində, bəziləri dövlətin daxili təşkilatlanmasının nəticəsi, bəziləri isə beynəlxalq *anarxiyada* görür. Müharibənin səbəblərini araşdıran mühüm əsərində Kenneth Waltz Qərb sivilizasiyasının tarixi boyu münaqişələrin səbəbləri haqqında filosofların dediklərinə əsaslanaraq, üç “şəkil” (insan, dövlət və beynəlxalq sistem) adlandırdığı şeydən bəhs edir (Waltz, 1954). Valts beynəlxalq anarxiyanın təbiətinə xüsusi diqqət yetirir (“müharibələr ona görə baş verir ki, onların baş verməsinə mane olacaq heç nə yoxdur”), lakin hərtərəfli izahatın bu təsvirlərin hər üçününə başa düşülməsini tələb etdiyini etiraf edir.

Davam edən bu mübahisədə, Valtsın dediyi kimi, siyasi filosoflar arasında münaqişələri aradan qaldırmaq və ya sakitləşdirməklə bağlı əsaslı fərq var. Beynəlxalq siyasət sahəsində bu mərkəzi suala pessimist olan realist mütəfəkkirlərlə nikbin olan *idealist* mütəfəkkirlər arasında fərq var. Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə, Millətlər Cəmiyyətinin daha geniş beynəlxalq nizamına ümid verdiyi zaman, idealizm ona böyük dəstək verdi. Digər tərəfdən, 1945-ci ildən sonra inkişaf edən Soyuq Müharibə dövründə realizm hakim düşüncə məktəbi oldu. Müharibə və zorakılıq bəşər tarixi boyu dövlətlərarası münasibətlərin daimi xüsusiyyəti kimi qəbul edilmişdir. Soyuq müharibənin başa çatması ilə mübahisə yenidən başladı. Bəziləri üçün Şərq və Qərb arasında şiddətli ideoloji mübarizənin sonu beynəlxalq tarixdə dövlətlərarası zorakılığın təcridən keçmiş çevriləcəyi və yeni kosmopolit dəyərlərin fərdlər və müxtəlif insan birlikləri, o cümlədən dövlətlər arasında daha geniş əməkdaşlıq gətirəcəyi yeni paradigmatmaya işarə edən dönüş nöqtəsi oldu. Bu, sülhsevər global cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı daha optimist fikirləri əks etdirirdi. Digərləri üçün realizm beynəlxalq təhlükəsizlik haqqında düşünmək üçün ən yaxşı yanaşma idi. Onların fikrincə, 1989-cu il hadisələrinin sonuna qədər çox az şey dəyişdi. Soyuq Müharibənin başa çatması əvvəlcə fəvqəldövlətlər arasında daha çox əməkdaşlığın yeni dövrünü gətirsə də, realistlərin fikrincə, beynəlxalq sistemdə bu harmonik mərhələ müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

“Təhlükəsizlik” anlayışı dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Bir çox müəlliflər təhlükəsizliyin “mübahisəli konsepsiya” olması ilə razılaşırlar. Əsas dəyərlərin təhlükədən qorunduğunu ifadə edən konsensus var, lakin araşdırmanın əsas diqqətinin “fərdi” təhlükəsizlik, “milli” təhlükəsizlik və ya “beynəlxalq” təhlükəsizliyə yönəldilməsi ilə bağlı ciddi fikir ayrılığı var. Soyuq Müharibə dövrünün çox hissəsində, əsasən hərbi terminlərlə müəyyən

edilən milli təhlükəsizlik ideyası bu mövzuda yazılanların çoxunda üstünlük təşkil edirdi. Həm akademiklər, həm də dövlət xadimləri üçün əsas maraq sahəsi üzvləşdikləri təhlükələrin öhdəsindən gəlmək üçün tələb olunan hərbi imkanlar olmuşdur. Lakin son vaxtlar bu təhlükəsizlik ideyası etnosentrik (mədəni əsaslı) və çox dar bir tərifi kimi tənqid olunur. Müasir yazıçılardan bəziləri isə bunun əvəzinə, milli təhlükəsizliklə bağlı dar anlayışın hüdudlarının müxtəlif ideyalarla genişləndirildiyi yeni təhlükəsizlik konsepsiyası təklif etdilər. Barri Buzan “İnsanlar, Dövlətlər və Qorxu” əsərində siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji ölçüləri, eləcə də hərbi aspektləri əhatə edən və eyni zamanda daha geniş beynəlxalq mənada müəyyən edilən təhlükəsizlik baxışını müdafiə etdi. Buzanın işi milli və beynəlxalq təhlükəsizlik mülahizələrinin uyğunlaşdırılmasının mümkün olub-olmaması və beynəlxalq sistemin xarakterini nəzərə alaraq dövlətlərin beynəlxalq və qlobal miqyasda daha çox əməkdaşlıq edərək düşünə biləcəyi ilə bağlı maraqlı və vacib suallar doğurur.

Ənənəvi Milli Təhlükəsizlik yanaşması

2-ci fəsildə göstərilirdiyi kimi, 1648-ci ildə *Vestfaliya müqaviləsindən* sonra dövlətlər beynəlxalq sistemin ən güclü aktorları hesab olunurlar. Öz aralarında münasibətləri idarə etmək üçün daha yüksək səlahiyyət olmadığından onlar “ümumbəşəri siyasi legitimliyin standartı”na çevrildilər. Bu o deməkdir ki, təhlükəsizlik dövlətin əsas vəzifəsidir. Onlar “*özünə kömək et*” dünyasında özünü qorumağa davam etməkdən başqa seçimləri olmadığını qəbul etdilər.

Milli təhlükəsizliyin ən yaxşı şəkildə necə təmin ediləcəyi ilə bağlı tarixi mübahisələrdə Tomas Hobbes, Makiavelli və Rousseau kimi yazıçılar dövlət suverenliyinin nəticələri haqqında daha pessimist mənərə təqdim etməyə meyilli idilər. Beynəlxalq sistem dövlətlərin qonşuları hesabına belə öz təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışdığı vəhşi bir sahə kimi qəbul edilib. Dövlətlərarası münasibətlər dövlətlərin bir-biri üzərində üstünlük əldə etməyə çalışması nəticəsində yaranan güc mübarizəsi kimi baxılırdı. Bu fikrə görə, daimi sülhə nail olmaq mümkün deyil. Dövlətlərin edə biləcəyi yeganə şey digər dövlətlərin *hegemon* olmasının qarşısını almaq üçün onların gücünü tarazlaşdırmağa çalışmaq idi. Bu fikir İkinci Dünya müharibəsindən sonra realist (və ya "klassik" realist) düşüncə məktəbi kimi tanınan məktəbi inkişaf etdirən E. H. Carr və Hans Morgenthau kimi yazıçılar tərəfindən paylaşıldı. Bu fikirləri inkişaf etdirmək üçün son cəhdləri Alastair J. H. Murray, Thomas Christensen, Randall Schweller, William Wohlforth və Fareed Zakaria və s. fəaliyyətlərində görmək olar. Bu fəaliyyətə bəzən *neoklassik realizm* də deyirlər (Wohlfarth, 1999).

Beynəlxalq münasibətlərə pessimist və realist baxış Kennet Valts və Con Mearşeymer kimi müasir yazıçılar tərəfindən də ifadə olunur. Neorealistlərin pessimist baxışı beynəlxalq sistemin fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra əsas fərziyyələrə əsaslanır.

Əsas Neo-Realist fərziyyələr

1. Beynəlxalq sistem anarxikdir. Bu o demək deyil ki, xaotikdir. Əksinə, anarxiya dövlətin davranışına nəzarət edə biləcək hər hansı mərkəzi hakimiyyətin olmamasını nəzərdə tutur.
2. Suverenlik iddiasında olan dövlətlər qaçılmaz olaraq özlərini müdafiə etmək və güclərini artırmaq üçün hücum xarakterli hərbi potensialı inkişaf etdirəcəklər. Bu vəziyyətdə onlar bir-birləri üçün təhlükəlidirlər.
3. Beynəlxalq sistemin əsasını qeyri-müəyyənlik təşkil edir və bu proses inamsızlığa gətirib çıxarır. Dövlətlər heç vaxt qonşularının niyyətlərindən əmin ola bilməzlər, ona görə də həmişə ehtiyat tədbirləri görməlidirlər.
4. Dövlətlər həmişə öz müstəqilliklərini və suverenliklərini qorumağa çalışacaqlar və nəticədə onların davranışlarına təsir edən əsas qüvvə sağ qalmaq ehtiyacı olacaq.
5. Dövlətlərin rəşional olmasına baxmayaraq, hər zaman səhv hesablaşma ehtimalı var. İnformasiyanın məhdud olduğu bir dünyada potensial rəqiblər qarşı tərəfi aydın məlumatlardan məhrum etmək mövqeyində buraxmaq üçün həmişə öz imkanlarını təhrif etməyə meyilli olacaqlar. Bu, dövlətlərin əsl niyyətləri haqqında yanlış təsəvvürlərə gətirib çıxarır.

Neorealistlər iddia edirlər ki, müqayisəli şəkildə qiymətləndirildikdə bu fərziyyələr dövlətlərin bir-birinə qarşı aqressiv davranışa meyilliliyi yaradır. Bu səbəbdən, milli təhlükəsizlik əsasən beynəlxalq sistemin *strukturunun* nəticəsidir (buna görə də bu müəllifləri struktur realistlər adlandırırlar). Anarxiyanın strukturu yüksək davamlılıqla xarakterizə edilir. Bu anlayışın nəticəsi

odur ki, beynəlxalq siyasət keçmişdə olduğu kimi gələcəkdə də şiddətli olacaq. 1990-cı ildə yazdığı "Gələcəyə Qayıdış" adlı mühüm məqaləsində Con Mearsheimer iddia edirdi ki, Soyuq Müharibənin sona çatması həddindən artıq millətçilik və etnik rəqabətin geniş yayılmış qeyri-sabitliyə və qarşıdurmaya səbəb olacağı ənənəvi çoxtərəfli *güc balans* siyasətinə səbəb oldu. Mearsheimer Soyuq Müharibəni ikiqütblü güc strukturunun gətirdiyi sülh və sabitlik dövrü kimi qiymətləndirir. O, bu sistemin dağılması ilə 17-ci əsrdən bəri beynəlxalq münasibətləri fəlakətlərə sürükləyən böyük güc mübarizəsinə qayıdış olacağını iddia edir.

Mearsheimer kimi neorealist yazarların fikrincə, beynəlxalq siyasət daimi müharibə ilə müəyyən olunmaya bilər, ancaq yağışın yağma ehtimalının hər zaman mövcud olduğu kimi, hər an müharibənin başlanmasına səbəb ola biləcək təhlükəsizlik uğrunda davamlı bir yarış var. Qəbul edilir ki, dövlətlər arasında əməkdaşlıq ola bilər və hətta əməkdaşlıq ola bilər, lakin bu cür əməkdaşlığın müəyyən sərhədləri var: "O, təhlükəsizlik rəqabətinin dominant məntiqi ilə məhdudlaşdırılır, heç bir əməkdaşlıq səviyyəsi bunu tamamilə aradan qaldıra bilməz" (Mearsheimer, 1994/5: 9). Odur ki həqiqi davamlı sülhün və ya dövlətlərin güc uğrunda yarışmadığı bir dünyanın əldə olunması mümkün deyil. Neorealistlərin fikrincə, ABŞ-ın hakim olduğu müasir birqütblü güc strukturu Çin, Hindistan və Braziliya kimi dövlətlərin yüksəlişi ilə yeni milli güc strukturu ilə əvəzlənəcəkdir.

Liberal institusionalizm

Beynəlxalq təhlükəsizliyə neorealist yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri beynəlxalq qurumların müharibənin qarşısının alınmasında mühüm rol oynamadığına inanmasıdır. Qurumlara dövlət maraqları və beynəlxalq sistemin tətbiq etdiyi məhdudiyyətlərin nəticəsi kimi baxılır. Əməkdaşlıq və ya rəqabət qərarına dövlətlərin aid olduğu qurumlar deyil, məhz bu maraqlar və məhdudiyyətlər qərar verir.

Bu fikirlərə həm dövlət xadimləri, həm də beynəlxalq münasibətlər üzrə bəzi ekspertlər, xüsusən də Soyuq Müharibədən sonra qarşı çıxdılar. Məsələn, Böyük Britaniyanın Xarici İşlər naziri Duqlas Hurd 1992-ci ilin iyununda bildirmişdir ki, bu qurumlar xüsusilə Avropada təhlükəsizliyin gücləndirilməsində mühüm rol oynamış və oynamaqda davam edir. O iddia edib ki, Qərb dünyası "bir sıra məsələlərdə öz dəyərini sübut edən bir sıra beynəlxalq institutlar hazırlayıb". Üstəlik, Soyuq müharibədən sonrakı dövrün ən böyük problemi indiki yeni şərtlərdir. O, Soyuq müharibədən sonrakı dövrün bu qurumların mövcud yeni şəraitin öhdəsindən gəlmək üçün uyğunlaşdırılması ilə bağlı olduğunu iddia etdi (Mearsheimer, 1994: 5).

Bu fikir – Avropa İttifaqı, NATO, Qərbi Avropa İttifaqı və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi bir-birini tamamlayan və gücləndirən qurumların çərçivəsi Soyuq müharibədən sonrakı dövr üçün daha davamlı olacağı fikrini ifadə edirdi. Bu, Qərb dövlət xadimlərinin güclü və sabit Avropa təhlükəsizlik sistemini inkişaf etdirə biləcəyinə dair geniş yayılmış inamı əks etdirir. Bu fikir 1980-ci illərdə və 1990-cı illərin əvvəllərində artan bir qrup yazıçı tərəfindən əks etdirildi. Bu müəlliflər dövlətlər arasında institusionallaşmış əməkdaşlıq modelinin inkişafının növbəti illərdə daha yaxşı beynəlxalq təhlükəsizliyə nail olmaq üçün görünməmiş imkanlar gətirəcəyinə əmindirlər. Keçmişin daimi müharibələr və münaqişələrlə müəyyən edilməsinə baxmayaraq, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər arasında ənənəvi təhlükəsizlik rəqabətini azaltmaq imkanı yaradan əhəmiyyətli dəyişikliklər var.

Alternativ baxışlar

"Konstruktivist" nəzəriyyə

Beynəlxalq münasibətlərin təkcə güc siyasəti ilə deyil, həm də ideyalarla müəyyən edildiyi anlayışı özlərini "konstruktivist" nəzəriyyəçilər kimi qələmə verən yazıçılar tərəfindən paylaşılır. Bu baxımdan, beynəlxalq siyasətin əsas strukturları dar mənada maddi deyil, sosial xarakter daşıyır. Bu onu deməyə əsas verir ki, sosial konstruktivistlər dövlətlər arasında sosial qarşılıqlı əlaqənin təbiətindəki dəyişikliklərin daha güvənli beynəlxalq təhlükəsizliyə doğru irəlilədiyinə inanırlar.

Alexander Wendt kimi konstruktivistlərin əksəriyyəti beynəlxalq münasibətlərin və siyasətin anarxik olduğuna dair realist fərziyyəni bölüşürlər. Məsələn, bəziləri beynəlxalq münasibətlərdə və beynəlxalq təhlükəsizlik tədqiqatlarında əsas elementin dövlət olduğunu, beynəlxalq siyasətin

anarxik olduğunu, dövlətlərin hücum qabiliyyətinə malik olduğunu, dövlətlərin digər dövlətlərin niyyətlərindən əmin ola bilməyəcəyini qəbul edirlər. Digərləri Wendt kimi, özlərini strukturist hesab edirlər, yəni ayrı-ayrı dövlətlərin maraqlarının əsaslı şəkildə beynəlxalq sistemin strukturu tərəfindən qurulduğuna inanırlar (Koahene, 1984).

Bununla belə, konstruktivistlər beynəlxalq münasibətlər haqqında neorealistlərdən çox fərqli düşünürlər. Neorealistlər strukturu maddi imkanların bölüşdürülməsindən başqa bir şey hesab etmirlər. Konstruktivistlər isə quruluşa sosial münasibətlərin məhsulu kimi baxırlar. Sosial strukturlar ortaq bilik, maddi resurslar və təcrübələr sayəsində mümkün olur. Bu o deməkdir ki, sosial strukturlar qismən ortaq anlayışlar, gözləntilər və ya biliklərlə müəyyən edilir. Buna misal olaraq, onlar iddia edirlər ki, Wendt təhlükəsizlik dilemması dövlətlərin digər dövlətlərin niyyətləri və son nəticədə şəxsi maraqları ilə bağlı ən pis ssenarini nəzərə almaq dərəcəsinə qədər etibarsız hiss etdikləri subyektlərarası anlaşmalardan ibarət sosial quruluşdur. Bunun əksinə olaraq, *təhlükəsizlik icması* (məsələn, NATO) dövlətlərin mübahisələri müharibəsiz həll etmək üçün bir-birlərinə güvəndiyi ortaq biliklərdən ibarət fərqli sosial strukturdur.

Ümumi biliyə bu vurğu konstruktivist düşüncə üçün vacibdir. Sosial strukturlara tanklar və iqtisadi resurslar kimi maddi şeylər də daxildir, lakin bunlar yalnız daxil olduqları ümumi biliklər vasitəsilə məna qazanır.

Beynəlxalq siyasətin əsas qaydaları kimi qəbul olunduğu müddətcə məna kəsb edir. Sosial konstruktivistlərin fikrincə, güc siyasəti dövlətlərin davranışlarına təsir edən ideyadır, dövlətlər arasında bütün davranışları müəyyən etmir. Dövlətlərə qanunun aliliyi, institusional əməkdaşlıq və təmkinliliyin vacibliyi kimi digər ideya və normalar da təsir edir (Wendt, 1992). "Anarxiya dövlətlərin yaratdığı anlayışdır" adlı araşdırmasında təhlükəsizlik dilemmaları və müharibələrin qismən özünü yerinə yetirən peyğəmbərliklər olduğunu müdafiə etdi. "Qarşılıqlılıq məntiqi" o deməkdir ki, dövlətlər gücün mənası və ona uyğun davranış haqqında ümumi bilik əldə edirlər. Eyni şəkildə, o iddia edir ki, təminat siyasətləri dövlətləri daha dinc təhlükəsizlik cəmiyyətinə doğru hərəkət etdirməyə kömək edən ümumi bilik strukturunun yaradılmasına kömək edir (Wendt, 1999).

Konstruktivistlər təhlükəsizlik dilemmalarının Allahın əməlləri olmadığını iddia etsələr də, onlardan qurtuluşun olub-olmaması ilə bağlı fikir ayrılıqları var. Bəzilərinin fikrincə, strukturların genetik olaraq qurulması onların dəyişdirilə biləcəyi demək deyil. Bu vəziyyət Wendtin "bəzən sosial strukturlar o qədər məhdudlaşır ki, transformasiya strategiyaları qeyri-mümkün olur" (Wendt, 1995: 80) şərhində də ifadə olunur. Bununla belə, bir çox konstruktivist yazıçılar daha optimistdirlər. Onlar 1980-ci illərin ikinci yarısında Qorbaçov tərəfindən Soyuq Müharibənin başa çatması ilə bağlı ümumi məlumat yaradan dəyişikliklərə işarə edirlər. Bu baxımdan, strukturun mühüm rolunu başa düşmək münaqişədən daha çox əməkdaşlığa gətirib çıxaracaq proseslərin inkişafı üçün vacibdir. Optimistlərin fikrincə, beynəlxalq sistemdə dövlətlərə əbədi rəqabətli güc mübarizələrinə girməkdənsə, sülhpərvər siyasəti yürütməyə imkan vermək üçün kifayət qədər "uyğun imkan" var.

Tənqidi, feminist və diskursiv təhlükəsizlik araşdırmaları

Realistlər və konstruktivistlər düşüncə və maddi amillər arasındakı əlaqə mövzusunda fərqli düşüncələr də, beynəlxalq təhlükəsizliklə bağlı müzakirələrdə dövlətin mərkəzi rolu ilə bağlı razılaşmaya meyillidirlər. Həmçinin dövlətə həddən artıq önəm verildiyini düşünən nəzəriyyəçilər də vardır. Keith Krause və Michael C. Williams tənqidi təhlükəsizlik araşdırmalarını belə təsvir edirlər: Təhlükəsizliyin təbiəti haqqındakı müasir müzakirələr tez-tez təhlükəsizliyin nə ilə və kimlə əlaqəli olduğuna bağlı olaraq, daha dərin nəzəri məsələlər və səsləndirilməmiş fərziyyələr dənizində üzür. Bu səbəblə də müzakirəyə verilən töhfələr bu iki marağı bölüşür: Təhlükəsizlik nədir və necə öyrənilməlidir? Onların başqa bir ortaq cəhəti də dövlətin roluna diqqəti azaltma və təhlükəsizliyi fərqli formada konseptuallaşdırma ehtiyacıdır. Bununla bərabər, tənqidi təhlükəsizlik araşdırmaları-tənqidi nəzəriyyə, feminist yanaşmalar və poststrukturalist yanaşmalar kimi fərqli yanaşmaları özündə birləşdirir (Buzan, Hansen, 2009).

Robert Koks problem həlledici nəzəriyyələr və tənqidi nəzəriyyələr arasında fərq qoyur. Problem həlledici nəzəriyyələr hakim sistem içində fəaliyyətdədir. Onlar mövcud ictimai və siyasi

münasibətləri və institutları təhlilin başlanğıc nöqtəsi kimi götürür və sonra bu nöqtələrdə yaranan problemlərin necə həll oluna biləcəyinə baxırlar. Digər tərəfdən, tənqidi nəzəriyyəçilər diqqətlərini bu münasibətlərin və institutların necə meydana gəldiyinə və onları dəyişdirmək üçün nə edilə biləcəyinə yönəldirlər. Tənqidi nəzəriyyəçilərin fikrincə, təhlilin mərkəzində dövlət olmamalıdır. Onlar müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq sistemdə təhlükəsizlik probleminin bir hissəsidir. Onlar təhlükəsizlik təminatçıları ola bilərlər, lakin öz vətəndaşları üçün təhlükəyə də çevrilə bilərlər. Bu baxımdan, dövlətə deyil, fərdlərə diqqət yetirilməlidir. Bu, insan təhlükəsizliyi adlanan anlayışa daha çox diqqət yetirməyə gətirib çıxarır və sağlamlığın təhlükəsizliyi kimi sahələri əhatə etmək üçün "təhlükəsizlik" anlayışının sərhədlərinin genişlənməsi ilə nəticələnir (McInnes, Lee, 2006).

Feminist yazıçılar da beynəlxalq təhlükəsizlik tədqiqatlarında dövlətin mərkəzi rolunun ənənəvi vurğulanmasına etiraz edirlər. Feminist nəzəriyyəçilər arasında ciddi fərqlər olsa da, onlar ümumən beynəlxalq münasibətlərin, xüsusən də beynəlxalq təhlükəsizliyin "kişi" prizmasından yazıldığı mövzusunda həmfikirdirlər. Ann Tickner münaqişələrin kişilərdən çox olmasa da, ən az kişilər qədər qadınlara təsir etməsinə baxmayaraq, təhlükəsizlik ədəbiyyatında qadınların nadir hallarda nəzərə alındığını müdafiə edir. Müharibələr nəticəsində ölənlər və qaçqın olanların əksəriyyəti qadınlar və uşaqlardır və son Bosniya müharibəsində görüldüyü kimi, qadınlara təcavüz tez-tez müharibə vasitəsi kimi istifadə olunur (Tickner, 2003).

Feminist yazarlar üçün təhlükəsizlik araşdırmalarına cinsin daha açıq şəkildə daxil edilməsi təkcə təhlükəsizlik gündəliyinə yeni məsələlərin və alternativ perspektivlərin əlavə edilməsi demək deyil. Onların fikrincə, belə bir təşəbbüs həm də beynəlxalq təhlükəsizliyin mahiyyətinə köklü şəkildə fərqli yanaşmaya gətirib çıxaracaq. Jill Steans'a görə, "Təhlükəsizliyi yenidən düşünmək militarizm və patriarxiya, zəif inkişaf və çirklənmə haqqında düşünməyi, yoxsulluq, borc və əhalinin artımı arasındakı əlaqəni düşünməyi, resurslar və onların necə bölüşdürüldüyünü düşünməyi də tələb edir" (Steans, 1998; Smith, 2000).

Son illər beynəlxalq münasibətlərdə təhlükəsizliyə fərqli perspektiv gətirən poststrukturalist yanaşmaların meydana çıxmasına şahid olundu. Poststrukturalist yazıçılar ideyaların, diskursların və "şərhetmə məntiqinin" beynəlxalq siyasəti və təhlükəsizliyi anlamaq üçün həyatı əhəmiyyət kəsb etdiyi fikrini bölüşürlər. Poststrukturalistlər "tənqidi" yanaşan digər yazıçılar kimi, "realizmi" beynəlxalq inamsızlığın (təhlükənin) əsas problemlərindən biri kimi görürlər. Çünki realizm keçmişdə beynəlxalq siyasətə hakim olan və dövlətlər arasında təhlükəsizlik rəqabətini təşviq edən güc və qayda diskursudur. Güc siyasəti, müharibəyə aparan davranışları təşviq edən dünyanın bir görüntüsü olaraq görülür. Eynilə, gücü tarazlaşdırmaq cəhdinin özü də müharibəyə aparan bir davranışdır. Bu baxımdan ittifaqlar sülh deyil, müharibə yaradır. Buna görə də bir çox poststrukturalistlərin məqsədi realizm və ya güc diskursunu beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdidlərlə bağlı müxtəlif diskurslar və alternativ şərhələrlə əvəz etməkdir. İnsanların şüurundakı realizmin "software" proqramı, normalara əsaslanan yeni "software" proqramı ilə əvəzləndikdən sonra insanlar, dövlətlər və regionlar bir-biri ilə işləməyi öyrənəcək və qlobal siyasət daha sülhsevər olacaq (Waltz, 1979).

Nəticə

Nəticə etibarilə, qlobal təhlükəsizlik və beynəlxalq siyasətdə daha sülhsevər dünyaya doğru paradigmatik dəyişikliyin olduğunu və bu dəyişikliyin mümkün olduğunu demək çətindir. Empirik tarixi sübutlar və hal-hazırda baş verən hadisələr xəbərdarlıq etməyə davam edir. Əməkdaşlıq edən dövlət daxili münasibətlərin olduğu zamanlar keçmişdə "əbədi sülhün" olacağı ilə bağlı boş xəyəllərə yol açmışdır. Beynəlxalq sistemin strukturu, siyasi sistemin müəyyən növləri və insan təbiəti fərdlərin, dövlətlərin və beynəlxalq qurumların davranışlarına məhdudiyətlər qoymaqda davam edir. Dünyanın bir çox siyasi liderləri arasında beynəlxalq və qlobal təhlükəsizliyə qarşı realist davranışlar davam edir. Bundan başqa, "geosiyasətlə" bağlı müasir debatlar və diskussiyalar öz-özünü tamamlaması ehtimaldır.

Bu sülhyönümlü bir dəyişiklik şansının olmadığı, ya da beynəlxalq münasibətlərə dair yeni fikir və diskussiyaların etməyə məcbur olduğumuz seçimlərin vacib olmayacaqlarını iddia etmək deyil. Daha yaxşı bir beynəlxalq və qloballaşma təhlükəsizliyi inkişaf etdirmək fürsətləri hər zaman olacaq. 2008-ci ildən günümüzdə qlobal iqtisadi böhranın ardından indiyə qədərki münasibətlərin olub olmasının potensialı dünya liderlərinin birgə söyləri nəticəsində reallaşmaması diqqət çəkir. Ancaq böhran çox böyük anlamda etibarsızlıq, sosial, siyasi və iqtisadi problem yaratdı. Eyni ilə, 2010-cu ildə nüvə silahları dünya siyasətində marjinallaşma cəhdləri üçün cəsarətverici mesajlar var idi. Nüvə silahlarının yayılmasına yönəlmiş cəhdləri tərsinə çevirmək və nüvə terrorizminin təhlükələrini tarazlaşdırmaq üçün kifayət olub olmadıqları yenə də dəqiq deyil.

Fərqliliyin, etibarsızlığın və qeyri-müəyyənliyin davam etdiyi dünyada, əməkdaşlıq edən qlobal bir cəmiyyət axtarışının, dövlətlər üçün var olan güclü təzyiqlərlə və digər siyasi cəmiyyətlərin fərdi baxış yönələri ilə gördüyü milli və dini dəyərlərin və ya bölgəyə qarşı daxili və xarici təhlükəsizlik təhdidlərinin ziddiyətli olmasıdır. Herbert Butterfieldin iddia etdiyi kimi, beynəlxalq təhlükəsizliyin uğurlu olub olmayacağı və ya necə uğurlu olacağı beynəlxalq siyasət tələbələri və praktikantları üçün qırılması “ən çətin qozdur”. Qlobal təhlükəsizlik araşdırmalarını cəlbəedici və vacib edən məsələ budur.

Ümumi nəticədəki əsas məqamlar:

1. Konstruktivist mütəfəkkirlər öz fikirlərini iki əsas fərziyyə üzərində qururlar: (1) beynəlxalq siyasətin əsas strukturları sosial şəkildə qurulur. (2) Beynəlxalq münasibətlər haqqında düşüncə tərzimizi dəyişdirmək daha yaxşı beynəlxalq təhlükəsizliyə nail olmağa kömək edə bilər.
2. Bəzi konstruktivist mütəfəkkirlər neorealizmin bir çox fərziyyələrini qəbul edirlər, lakin strukturun yalnız maddi imkanlardan ibarət olması fikrini rədd edirlər. Onlar, maddi imkanların vacibliyi qədər ümumi bilik və təcrübələrin də vacibliyini vurğulayırlar.
3. Təhlükəsizliyin tənqidi nəzəriyyəçiləri iddia edirlər ki, bir çox yanaşma dövlətə həddindən artıq diqqət yetirir.
4. Feminist yazıçılar iddia edirlər ki, müharibə qadınlara təsir etsə də, gender məsələləri beynəlxalq təhlükəsizlik ədəbiyyatından kənarıdır.
5. Poststrukturalist yazarlar arasında belə bir fikir var ki, təhlükəsizlik haqqında düşüncə və danışıq tərzimizi dəyişdirməklə beynəlxalq siyasətin mahiyyətini dəyişmək olar.

Ədəbiyyat

1. Waltz, K.N. (1954). *Man, the State and War*. New-York: Columbia University Press.
2. Wohlfarth, W. (1999). *The Stability of Unipolar World*. *International Security*, 24(1): 5 – 41.
3. Maersheimer, J. (1994/5). *The False Promise of International Institutions*. *International Security*, 19(3): 5 – 49.
4. Koahene, R.O. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
5. Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. *International Security*, 20(1): 391 – 425.
6. Buzan, B., Hansen, I. (2009). *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Tickner, A. (2003). *Seeing IR Differently: Notes From the Third World*. *Millennium*, 32(2): 295 – 324.
8. Steans, J. (1998). *Gender and International Relations: An Introduction*. Cambridge: Polity Press.
9. Smith, S. (2000). *Wendt`s World*. *Review of International Studies*. 26(1): 151 – 63.
10. Waltz, K.N. (1979). *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Göndərilib: 05.04.2024

Qəbul edilib: 17.05.2024